

uxoribus potestatem dabant maritos iustis de causis relinquendi; tenebantur vero prius appellare ad Archontem, eique offerre libellum iniuriarum, quas erant perpressae, ut patet exemplo Hipparetis Alcibiadis uxoris apud Plutarchum (47). Matrimonii vinculum saepius solvebatur consensu partium, quibus novas nuptias inire licebat, cuius rei pariter exemplum nobis Plutarchus suppeditat in *Pericle* (48).

Notum est apud Romanos Romulum non modo ius viris dedisse divortium faciendi ab uxoribus, verum etiam eas interficiendi in nonnullis casibus, fac adulterii, ebrietatis etc. (49); dempta facultate uxori dimittendi maritum utcumque vitiis irritum. Sexto ab Urbe condita seculo ea lex adhuc perseverabat, teste Plauto, qui floruit an. 553; qui etiam inducit Syram conquerentem de iniusta eiusmodi inaequalitate ac *dura lege* (50). Attamen, ut plus semel adnotavimus, omnium primus, qui inter Romanos divortii libertate usus fuerit, severioribus moribus vigentibus, dicitur fuisse Spurius Carvillus sterilitatis uxoris suae obtentu, et tamen non sine infamiae alicuius nota id peregit; postea vero frequentior usus invaluit. Immo adeo progressa est licentia, ut et uxores viros suos passim repudiarent, et mariti exemplo Graecorum (51) proprias uxores ad tempus aliis cede-

Aut bonum : non enim honesta (sunt) divortia
Mulieribus, neque licet abdicare maritum.

(47) In Alcibiade.

(48) Cf. plura hac de re apud Io. Potterum *Archeolog. graec.* tom. II. lib. IV. cap. 12. Venet. 1754. nec non Meursii *Themidem Atticam* lib. II. cap. 49.

(49) C. apud A. Gellium *Noct. Attic.* lib. X. c. 25.

(50) Plautus in *Mercatore*. Act. IV. v. 794 ita anum Syram loquentem inducit ex recens. I. H. Bothe ed. Taurin. 1822.

Eccestor lege dura vivunt mulieres

Multoque iniquiore miserae quam viri.

Nam vix si scortum ducit clam uxorem suam

Id si rescivit uxor, impune est viro,

Uxor vero si clam domo egressa est foris

Viro fit causa, exigitur matrimonio.

Utinam lex esset eadem, quae uxori est, viro!

(51) Socrates, ut refert Tertullianus *Apolog.* cap. 39. uxorem suam Xantipam Alcibiadi cessit. In nonnullis Graeciae locis uxores a viris mutuo aliis tradebantur Cf. Io. Potterum op. et loc. cit.

rent, ut de Catone notum est, qui Martiam Hortensio concessit. Quae consuetudo, inquit Strabo, *vulgaris fuit* (52) tum apud veteres Romanos tum apud alios plures.

Haec vix indicare placuit, ut pateat, quomodo a tenuibus exorta principiis morum corruptela magis iugiter ac magis dilatetur et crescat, donec ad instar incendii omnia pervadat atque devoret, legisque ipsius naturalis perspicua principia quodam veluti fumo densisque tenebris obvolvatur.

ARTICULUS II.— De Matrimonii indissolubilitate, spectato iure divino positivo, ac nominatim in lege Mosaica.

Quae hactenus constituta sunt circa coniugi omnimodam indissolubilitatem e lege naturae mirifice confirmantur ex iis, quae de primaeva matrimonii institutione in libro Geneseos leguntur. Siquidem ibidem legitur, quod, cum Deus ex Adae costa mulierem condidisset, seu costam aedificasset in mulierem, eamque ante Adae conspectum constituisset, dixerit Adam : « Hoc nunc os ex ossibus meis et caro de carne mea... Quamobrem relinquet homo patrem suum et matrem, et adhaerebit uxori suae, » et erunt duo in carne una (53). » Quae quidem verba ex Dei inspiratione Adam protulisse, non obscure significavit Christus, qui ea Deo ipsi adscripsit, ut postea videbimus.

Interim hic iuvenit animadvertere, 1. allata verba non quidem expressam legem positivam, quam dicunt, prae se ferre, sed tamen satis aperte divinam voluntatem circa rationem naturamque coniugii tunc divinitus instituti significare (54); 2. ad utramque quidem matrimonii proprietatem, unitatis videlicet atque indissolubilitatis verba illa referri, sed ita ut magis directe ad indissolubilitatem quam ad unitatem referantur. Sane Christus ad perpetuum matrimonii vinculum firmandum ea in medium adduxit, ut falsam pharisaeorum sententiam de coniugii dissolubilitate refelleret.

(52) *Geograph.* lib. VII. Cf. etiam Plutarchum in *Demetrio*; et Valerum Max. lib. V. cap. VII. — (53) Genes. II. 23. 24.

(54) Prima lex positiva a Deo data ea fuit, qua esus ex fructu arboris scientiae boni et mali fuit vetitus.

Iam vero ex allatis Geneseos verbis indissolubilitatem matrimonii patefieri liquet, si eorum vis penitius expendatur. Revera iis verbis primi coniuges tanquam unum quid inseparabile exhibentur. Nam habita ratione originis mulieris, haec veluti pars integralis exhibetur viri, utpote quae aedificata est ex eius costa seu ex membro ipsius, quod natura sua tendit ad unionem seu compaginem cum reliquo corpore. Si ratio praeterea habeatur verborum, quae ab Adam ex Dei instinctu prolata sunt, magis adhuc id clarescit; dixit enim protoparens ad Evae conspectum: *Hoc nunc os ex ossibus meis*, quasi nempe significaverit, esse mulierem quasi alterum seipsum; adeoque adiecit: *Vocabitur virago* (55). Pergit deinde dicens: *Quamobrem... adhaerebit uxori suae*, seu prout in versione Alexandrina vertitur: *conglutinabitur* (56). Demum concludit: *Et erunt duo in carne una* ad magis declarandum indissolubilem nexum illius coniunctionis, qui ex maritali consortio efficitur, atque ita perstringitur, ut alter coniux ab altero dissociari nequeat.

In ipso protoparentum coniugio praesignatam fuisse coniugalis vinculi indissolubilitatem confirmatur ex eo, quod symbolum esset ac signum futurae coniunctionis Verbi cum humanitate, et Christi seu Verbi incarnati cum Ecclesia sua, ex interpretatione Apostoli dicentis potissime de protoparentum coniugio: « *Sacramentum hoc magnum est; ego autem dico in Christo et in Ecclesia* (57). » Porro nemo negaverit indissolubilem fuisse

(55) Hebraice *וְאָדָם*, quae vox prae caeteris exprimit aptissime quod intendit Adam ad significandam quamdam veluti uxoris suae cum semetipso identitatem. Cf. *La sainte Bible avec un commentaire littéral*. A la Haye 1743. tom. I. ad hunc loc.

(56) In versione cit. est *προσκολληθήσεται*.

(57) Seu prout clarius dicitur in Graeco textu: *τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν, ἐγὼ δὲ λέγω εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν*. Seu « *Mysterium hoc magnum est; ego autem dico in Christum et in Ecclesiam*. » Quod autem Apostolus ad hoc primum coniugium mysterium hoc referat, non quidem exclusive, sed ut diximus, *praecipue*, ex serie orationis patet. Hinc Estius sic hunc Apostoli locum enarrat: « *Sacramentum seu mysterium praecedentibus verbis significatum magnum est. Arctissima illa coniunctio viri et mulieris de qua dictum est, relinquet homo patrem et matrem etc. magnae alicuius saecrae et arcanae rei signum est. Ego autem dico, id est mysterium hoc expli-* »
 « *co, et intelligendum doceo de Christo et Ecclesia.* »

et esse tum coniunctionem Verbi divini cum humanitate assumpta per unionem hypostaticam, seu coniunctionem *physicam*, tum coniunctionem Verbi caro facti cum Ecclesia, seu coniunctionem *moralem* per gratiam.

Accedit quod Patres omnes et catholici interpretes in hanc sententiam conveniant, indissolubile vinculum coniugale probari ex verbis ab Adam prolatis in institutione matrimonii, et, quod caput est, concilium etiam Tridentinum hoc ipsum declaravit in expositione doctrinae de sacramento matrimonii dicens: « *Matrimonii perpetuum indissolubilemque nexum primus humani generis parens divini Spiritus instinctu pronuntiavit, cum dixit: Hoc nunc os ex ossibus meis, et caro de carne mea; quamobrem relinquet homo patrem suum et matrem, et adhaerebit uxori suae, et erunt duo in carne una* (58). »

Matrimonii itaque indissolubilitas, quae ut supra ostendimus a secundario naturae iure dimanat, positiva Dei institutione confirmata est, atque idcirco a Deo repeti debet tum prout est naturae auctor, tum prout auctor est ordinis supernaturalis.

At si coniugium tum naturali tum positivo iure est indissolubile, quid dicendum de patriarcharum agendi ratione, ac nominatim de Abraham, qui Agar uxorem dimisit? Quid potissimum dicendum de libello repudii, qui a lege Mosaica permittitur? Ad primum quod attinet, facilis est responsio. In dubium revocari nequit, quin Agar fuerit vera uxor Abrahae, secus ac nonnulli existimaverint; nam expresse uxor vocatur Genes. XVI. 3.; at relate ad repudium, quod primum est exemplum in Scripturis relatam, duo sunt animadvertenda, primo, non probari illud verum fuisse divortium quoad vinculum, quum Agar nunquam alteri nupserit; deinde, quod caput est, ex peculiari Dei mandato factum fuisse, ut constat ex Genes. XXI. 10-12.

Quod vero spectat ad libellum repudii plura dicenda sunt. Praemittimus verba prout in nostra editione vulgata leguntur Deut. XXIV. 1-4. Sunt autem: « *Si acceperit homo uxorem, et habuerit eam, et non invenerit gratiam ante oculos eius prop-*

(58) Sess. XXIV. *Doctrina etc.*

» ter aliquam *foeditatem* : scribet libellum repudii, et dabit in
 » manu illius, et dimittet eam de domo sua. Cumque egressa
 » alterum maritum duxerit, et ille quoque oderit eam, dederit-
 » que ei libellum repudii, et dimiserit de domo sua, vel certe
 » mortuus fuerit, non poterit prior maritus recipere eam in
 » uxorem : quia polluta est, et abominabilis facta est coram
 » Domino. »

Quae verba de permissione seu indulgentia a Deo facta ob
 duritiam cordis Israeliticae gentis, non autem de praecepto intel-
 ligenda esse, ut autumavit Lutherus (59), ex Christo discimus :
 neque de hoc ulla est controversia.

Sed magna olim contentione inter ipsos Iudaeorum doctores ac
 magistros disceptatum est de vi huius permissionis, deque eius
 amplitudine. Aetate praesertim Christi Domini quaestio ferve-
 bat inter scholam Hillelianam et Sammaeanam, de quarum scho-
 larum placitis suo loco, prout opus fuit, aliquid scripsimus (60).
 Exinde nonnulli existimant factum esse, ut pharisaei a Salvatore,
 quid de ea quaestione ipse sentiret, interrogatione exquisierint :
 « Si licet homini dimittere uxorem suam quacumque ex cau-
 » sa (61) ? » inter recentiores etiam adhuc viget sententiarum
 dissensio.

Ratio huius dissensionis orta est potissimum ex interpreta-
 tione hebraicae vocis *עֲרֵוּת דָּבָר* (*hervath dabar.*) quam vul-
 gata reddidit *aliquam foeditatem*, et ex aliis verbis : *quia
 polluta est et abominabilis facta est coram Domino.*

Itaque sunt qui censent nihil Mosem circa libellum repudii
 constituisse, cum iam hic usu et consuetudine tum apud reli-
 quos populos, tum apud Hebraeos ipsos, praesertim ex longa
 huius populi apud Aegyptios commoratione obtinisset (62).
 Iuxta istorum placitum sensus verborum Mosis hic esset. « Si

(59) In sua versione germanica Bibliorum.

(60) In *pralect. theolog. Tract de matrim.* cap. II. prop. V. in not. 2. *ad
 resp. diff. 2.*

(61) Matth. XIX. 5.

(62) Ita Io. David Michaëlis in op. germ. *Ius Mosaicum.* part. II. ed. 2. Fran-
 cofurt. 1776. pag. 521.

» mulier, ope libelli repudii a marito dimissa, alteri viro nupserit,
 » et ab hoc etiam dimissa fuerit, aut si alter eius maritus mortuus
 » sit, non poterit prior vir eandem denuo ad se recipere (63), » nem-
 » pe in istorum mente, supposito iamdiu libelli repudii usu, Moses
 solum vetuisset, quominus viri repudiatam uxorem denuo reci-
 perent, quum ea sive reiecta fuisset ab altero marito, sive eo
 mortuo vidua mansisset ; adeoque Moses potius fraenum ali-
 quod repudio inieciisset, sublata omni spe repudiatam uxorem
 unquam recipiendi.

Verum praeterquam quod gratis assumitur in hac expositione
 sive apud gentes caeteras, sive apud patriarchas et Hebraeos obti-
 nuisse matrimonii divortium, cum huius affirmationis nullum
 afferri possit documentum, ac in mera coniectura consistat, eidem
 adversantur Christi verba dicentis apud Matthaëum. « Moses ob
 » duritiam cordis vestri *permisit vobis* dimittere uxores vestras ; ab
 » initio autem non fuit sic, » ex quibus deprehendimus et quod
 Moses *permiserit* dare libellum repudii, et quod ab initio ita non
 fuerit, non solum in institutione primaeva coniugii, sed etiam
 post, ita ut usque ad Moysen nullum forte divortii pleni exemplum
 inveniatur ; idque ex traditione de instituta a Deo matrimonii
 indissolubilitate, quae iugiter servata est, ut plures censent.

Quod vero spectat ad vim vocis *hervath dabar*, quae *rem tur-
 pem* significat, aut *rem pudendam* (64), quaeque utpote vaga

(63) Boehmerus, *Ius ecclesiastic. protestantium* tom. IV. lib. IV. tit. 19. §. 4.
 dicens : « Mosen dumtaxat disposuisse, ne repudiatam vir denuo duceret. »
 Popp. pariter in op. German. *De divortio* Amburgi et Sulzbach 1800. pag. 41
 seqq. Liebetrut *De matrimonio in sua idea et in sua historica explicatione* Be-
 rolini 1854. pag. 55. et hi quidem protestantes. Ex catholicis vero eandem
 sectati sunt sententiam Bened. Leonhart in op. Germ. *Observationes de dispu-
 tatione Domini Iesu ; utrum divortium e doctrina Scripturae liceat nec ne.*
 Wurzburgi 1805. pag. 11 seqq. Kistemaker in op. germ. *Disputatio exegetica
 de primatu Petri et de matrimonii vinculo.* Gottingae 1806. §. 5. pag. 86. nec
 non in op. *Sacrae Scripturae novi Testamenti translatae et explicatae.* Monas-
 terii 1825. tom. III. pag. 84 seqq. et Io. Ant. Binterim. *De matrimonio ac
 divortio* Düsseldorfii 1819. pag. 105. apud Roskovány op. cit. pag. 114 seqq.

(64) Cf. Sanctes Pagnini in *Thesaurio linguae sanctae* ad vocem *עֲרֵוּת*
 nec non ex recentioribus Winer, praesertim vero Gesenium in *Thesaurio phi-
 lologico-critico* ad eandem radicem

plures admittere potest interpretationes, expositores in diversas abiere sententias, dum definire connisi sunt, quid praecise Moses significare per eam voluerit. Tertullianus (65), et post ipsum Paulus Burgensis (66), Franciscus Ribera (67), ex recentioribus vero Ant. Franc. Iäger (68), aliique existimarunt *adulterium* ea voce significatum fuisse. Ulterius progressus Ben. Leon. Werkmeister contendit voce seu phrasi illa plura tum corporis tum animi vitia significata fuisse (69). Quam expositionem plerique omnes divortiorum patroni amplexi sunt. Ast iamdiu Origenes (70) animadverterat, haud posse Mosis verba de adulterio accipi, quum ob illud mulier ex lege vetere lapidanda fuerit; adeoque censuit significatum fuisse quodvis peccatum, propter quod mulier viro suo gravis ac intolerabilis redditur. Ob eandem causam ab Origene allatam expositio de adulterio merito respuitur tum a Carolo de Lessaux (71), tum ab Herinco Klee (72). Eam vero expositionem ex praepostero principio reiiciunt protestantes Ant. Tholuk et Acoluthus, qui autumant verbis Mosis *hervath-dabar* adulterium ideo significari non posse, quod secus Christus Matth. XIX. dicere haud potuisset, Mosen ob *duritiam* Iudaeorum libellum repudii permisisse, quum ea permissio ob cordis duritiam latius patere dicenda sit, adeo ut etiam aliis ex causis praeter adulterium admittatur (73). Hug autem etsi catho-

(65) Lib. IV. contr. Marcion. c. 54.

(66) In *Deuteron.* XXIV. add. I.

(67) In *Malachiam*, c. II. n. 56.

(68) In op. Germ. *Exam. quaest. utrum divortium secundum doctr. etc. sit nec ne permissum?*

(69) In op. pariter Germ. *Observat. in exam. D. Iager.*

(70) In Matth. XIX. n. 21.

(71) In op. Germ. *Concordia legum Gallic. de divortiis cum Verbo Dei.* Confluentiae 1816. p. 66.

(72) In op. Germ. *Matrimonium.* Tractatio dogmatico-theologica, Moguntiae 1855. pag. 26 not. (c)

(73) Tholuk in op. Germ. *Philologico-theologica enarrat. sermonis Christi in monte secund. Matth.* Hamburgi 1855. pag. 245 seqq. Acoluthus *De aquis amoris.* Lips. 1682. pag. 220. Quamquam innocua videri possit eiusmodi interpretatio, ut paulo post dicemus, si coarctaretur ad solam legem Mosaicam, nisi eam vellent extendere etiam ad legem evangelicam, prout protestantes extendendam esse contendunt. Hoc enim sensu eam sententiam improbamus.

licus formulam *hervath dabar* censuit latius patuisse, pluresque interpretationes admisisse ex ipsa Mosis voluntate atque intentione, ne illis, ad quos spectabat legis interpretatio, facultas praeriperetur, mutatis temporibus, eam strictius vel latius exponendi, prout necessitas aut publicae utilitatis ratio flagitasset (74).

Cl. Roskovány totus in eo est, ut evincat phrasi *Ervath dabar* Mosem significasse unice *fornicationem* seu *moechiam*, cuius rea facta fuerit uxor, ob quod crimen, imo etiam ob adulterii suspicionem libellus repudii ad eam dimittendam dari poterat. Deinde ostendere adnititur ideo *abominabilem* et *pollutam* dici foeminam illam factam esse, quae post repudium viro alteri nuberet, quia illegitime eiusmodi nuptiae factae fuissent, antequam mulier fuisset dimissa (75). Primum assertum adstruit tum ex eo quod Moses voces has e viginti et novem vicibus, quibus illae in eiusdem libris occurrunt, certe vigesies et septies pro *impuro negotio*, seu *fornicatione* sumpserit, tum ex eo quod Iudaeorum magistri eodem ac Moses sensu voces has usurpaverint (76). Alterum deducit ex eo quod illa sive abominatio sive pollutio praedicetur *coram Domino*, adeoque in sensu morali accipi necesse sit. Iam vero nonnisi tres hypotheses fieri possunt, quod nimirum eiusmodi abominatio sita sit, aut in separatione a primo marito, aut in separatione a secundo, aut demum in eo quod post separationem a primo viro, mulier dimissa ad secundas nuptias transierit. Porro ex his tribus hypothesis priores duae vix possunt statui, siquidem et primo et secundo marito Moses potestatem fecerit dimittendae uxoris; restat igitur hypothesis tertia (77).

At quominus huic expositioni animum adiciam, nonnulla sunt quae me impediunt. Nam 1. Si ipso fatente, Moses praecepit

(74) *De coniugii christiani vinculo indissolubili.* Friburgi 1816. Hanc sententiam merito impugnavit Frid. Liebetrut in op. germ. *Matrimonium prae sua idea et historica explicatione.* Berolin. 1854. pag. 70.

(75) Op. cit. pag. 127 seqq.

(76) Cf. Drusium in *Crit. sacris* tom. I. item Huberti *Dissert. De libello repudii* 1804.

(77) Ibid.

adulteros morte plecti (78), non intelligo quomodo per *foeditatem* seu *rem turpem* significari possit adulterium, quo delicto permittebatur marito dare libellum repudii. 2. Non video quare si voluisset Moses exprimere fornicationem aut adulterium, non definita certaue locutione usus fuerit, sed potius locutione vaga, incerta et ambigua, quae non minimis haesitationibus et controversiis locum praeberet (79). 3. Si dimitti uxor poterat tantum ob adulterium, quisnam dimissam adulteram in coniugium sibi copulare ausus esset? Et tamen Moses supponit eam ad secundas nuptias transiisse, aut saltem transire potuisse. 4. Supponitur etiam a Mose uxorem a secundo quoque marito dimitti; iam vero si unica dimissionis causa fuisset adulterium, vix credibile est, idem crimen secundo pariter divortio causam praeuisse, quin fuerit punitum.

Reliquum igitur est, ut per *hervath dabar nuditatem* rei seu *rem pudendam*, aut *foeditatem* generatim significari dicamus, quidquid tale sit propter quod merito displiceat uxor marito, sive id de novo advenerit, sive adesse deprehendatur, cum antea lateret; huiusmodi sunt vel in rebus moralibus odiosi mores, pertinacia, inobedientia, dicacitas, furta, veneficii aut gravis alicuius criminis prudens suspicio etc. vel in physicis deformitas superveniens, defectus corporis latens, epilepsia, lepra, mania continua aut interrupta, sterilitas, aliaque id genus, quae incompta prius penitus fuerint, aut saltem non adeo gravia, prout postea se patefecerunt, alioquin iustam non dedissent marito causam uxorem dimittendi (80). Eusmodi exegesis conformis

(78) Levit. XX. 10. « Si moechatus quis fuerit cum uxore alterius et adulterium perpetraverit cum coniuge proximi sui, morte moriatur, et moechus et adultera; » et Deut. XXII. 22. « Si dormierit vir cum uxore alterius, uterque morietur, id est adulter, et adultera, et auferes malum de Israel. »

(79) Exploratum autem non est viginti novem vicibus, quibus occurrit in Mosis libris formula *hervath dabar*, viginti septies adhiberi ad fornicationem significandam; nam, ut ex dicendis patebit, gratis id auctor egregius assumit.

(80) Ita Bonfrerius *Comment.* in hunc loc. Neque abludit Gesenius, qui ad vocem *הרבה* inter caetera scribit: « E recentioribus Michaelis (*Iure Mos.* II. §. 250.) rectius contra Schammai cum suis, severioris utique disciplinae vindex, non nisi de *re turpi et indecora*, velut de adulterio (nequetamen de hoc

videtur ipsi textui: « Si acceperit homo uxorem et habuerit eam, et non invenerit gratiam ante oculos eius propter aliam quam foeditatem etc. »

Remanent nunc expendenda ea verba: *quia polluta est et abominabilis facta est coram Domino*. Hic etiam probare non possum sententiam, quam cl. Roskovány, ut innui, proposuit. Licet enim dem, hic non agi de abominatione et pollutione physica, non inde sequitur illico agi de abominatione morali: potuit enim esse pollutio et abominatio mere legalis. Certe moralis pollutio non potuit esse in eo, quod secundae nuptiae a dimissa inirentur. Etenim quomodo moralis pollutionis et abominationis rea esse potuit mulier, quae id fecisset, quod a lege permittebatur, quodque erat plane legitimum? Iam vero constat ex lege Mosaica, mulierem per libellum repudii dimissam potuisse alteri viro sese legitime copulare: hoc aperte ostendit divinus legislator dum ait: « Cumque egressa (repudiata) alterum maritum duxerit. » Vir ergo alter vere maritus, adeoque mulier vere uxor censi debet. Accedit quod secundus etiam maritus non posset sine libello repudii hanc uxorem dimittere; ergo et is verus legitimusque maritus et illa vera ac legitima uxor censebantur. Insuper Levitici XXI. Moses prohibuit, ne sive summus sacerdos sive caeteri sacerdotes matrimonio se coniungerent cum dimissa muliere: ergo reliqui de populo poterant eam legitime ducere (81).

Ad triplicem vero hypothesim a cl. auctore propositam, respondeo, pollutionem et abominationem haud fuisse sitam aut in separatione a primo marito, aut in separatione a secundo, aut,

» solo), vel habitu indecoro, scissis ad nuditatem usque vestibus, caet. (v. *Misna* et *Gen. Gittin.* 9. 10. Seldini *Uxor. Hebraic.* III. c. 16.-20. Buxtorf *Sponsal.* et *divort.* p. 83 seq. 122 seq); *quamquam ipse legislator adulterium*, ut morte (non divortio) puniendum dicere non potuit, et locus unicus Deut. XXIII. 15. vitium in corpore situm intelligere iubeat. LXX satis bene *ἀσχημον πρόημα*, vulg. *aliqua foeditas*, Saadias *foedum*, *turpe quid* veterunt; sed ab Onkelos, *transgressio quaedam*, Arab. *agressus est, et patravit turpe quid* redditum est. Inde *dedecus, ignominia*. » Ex quibus patet, excluso adulterio, causas sive physicas sive morales iustificasse libellum repudii.

(81) Cf. Drach. *Du divorce dans la Synagogue*. Rome 1840. Première époque §. IV ar. p. 17.

ut auctor contendit, in eo, quod dimissa ad secundas nuptias transierit, sed in eo, (quod auctor omisit), quod mulier a secundo viro dimissa, vel eo mortuo iterum ad priorem virum rediret. Haec est quarta hypothesis addenda; in hoc autem reditu, in hac instauratione coniugii prioris post alterum coniugium pollutio et abominatio legalis, et si placet, etiam moralis tota consistit (82), prout paulo fusius mox ostendemus respondendo difficultatibus, quae ab aliis fuerunt propositae.

Sunt enim qui autumant per libellum repudii ablatam quidem fuisse *poenam* ab iis, qui illum uxoris tradidissent, non autem *culpam*, adeo ut peccarent coram Deo, qui ita se gererent, licet nullam poenam legalem incurrerent. Idque colligunt ex Christi verbis « Moyses ad duritiam cordis vestri permisit vobis dimittere uxores vestras; ab initio non fuit sic (83); » tum etiam ex eo quod uxor dimissa iuxta ipsos non posset sine culpa ad novas transire nuptias; quandoquidem *polluta* et *contaminata* non tantum coram hominibus, verum etiam coram Domino fieret, quae semel repudiata alteri coniungeretur viro iuxta illud Ieremiae: « Vulgo dicitur, si dimiserit vir uxorem suam, et recedens ab eo, duxerit alterum, numquid revertetur ad eum ultra? Numquid non *polluta* et *contaminata* erit mulier illa (84)? » Quae quidem eam confirmant interpretationem verborum Deuteronomii, quam ex cl. Roskovány attulimus. Praeterea a Malachia ex Dei nomine graviter reprehenduntur Iudaei, eo quod libellum repudii uxoris darent: « Cum odio habueris (uxorem tuam), dimitte, dicit Dominus Deus Israel; operiet autem iniquitas vestimentum eius (85), » scilicet dimittentis, ut ex hebraica veritate habetur (86), ob ini-

(82) Cf. Bonfrerium in h. l. Pentateuchi, et Sanctium in cap. II. Malach.

(83) Matth. XIX. 8.

(84) Ierem. III. 1.

(85) Malach. II. 16.

(86) Hebraice enim legitur על-לבושו super vestimentum eius. In paraphrasi Chald. Ionathanis: « Ne operias peccatum vestimento tuo. » In vers. Alexandr. Et operiet impietas tua cogitationes tuas. In Syriaca: Et iniquitatem pallio suo ne tegat. Demum in vers. Arabica: Et operiet impietas tua vestimenta tua.

quitatem nempe perpetrata in uxoris dimissione fiet, ut iniquitas nullo vestimento contegi queat. Quo referunt sententiam S. Augustini scribentis: « Libellus repudii magis fuit *exprobratio* divortii, quam approbatio (87); » et rursus: « Sicut duobus pluribusque servire, sic a viro vivo in alterius transire concubitum, nec tunc licuit, nec nunc licet, nec unquam licet (88). » Demum concludunt, quod si citra culpam potuisset fieri divortium, omne tolleretur discrimen inter coniugium liberamque fornicationem, cum perpetuus transitus fieri posset ab uxore ad uxorem (89).

At qui contrariam tuentur sententiam his minime permoventur. Quamvis enim ob cordis duritiam permiserit Moses, seu potius Deus per Mosem dare libellum repudii, etiam contra primaevam coniugii institutionem, non exinde sequitur peccasse eos, qui hac facultate utebantur. Siquidem plura sunt, quae interdum ob cordis duritiam conceduntur, ita ut culpa vacent, qui concessione utuntur (90) Praeterea si poena tantum per legem fuisset ablata, sequeretur Deum magis sollicitum fuisse de poena quam de culpa, quod absurdum foret vel cogitare. Adde quod si non sine culpa potuissent uxores dimitti, id in lege sanctissima, cuiusmodi fuit Mosaica a Deo data conceptis verbis, ut legem decet, significatum aliquando fuisset (91), quod tamen

(87) De bono coniug. cap. VIII.

(88) Ibid. cap. XVIII.

(89) Ita quidem inter caeteros pugnant Estius in 4. sent. dist. 55. Sylvius Supell. 9. 67. et alii cum ipsis, qui adducunt pro se S. Hieronymum in cap. V. Matth. et S. Bonaventuram.

(90) Nonnulli ad hoc declarandum afferunt exemplum sive refectiuiculae vespertinae ab Ecclesia concessae ieiunii tempore, ut sese ipsorum infirmitati accommodaret, secus ac ab initio obtinuerit; sive esus carni, qui poscentibus duris rerum adiunctis ac temporum, passim ab Ecclesia permittitur diebus esurialibus, nemo tamen dicit peccare eos, qui dato indulto utuntur.

(91) Quod iamdiu animadverterat S. Thomas 5. part. q. 67. art. 5. dicens: « Quia lex vetus, quamvis gratiam non conferret, tamen data erat, ut peccatum ostenderet, ut communiter sancti dicunt... Si (Iudaei) repudiando uxorem peccassent, hoc saltem eis per legem aut prophetas indicari debuisset, » secundum id Isaiae 58. Annuntia populo meo scelera eorum, alias viderentur nimis esse neglecti, si ea, quae necessaria sunt ad salutem, quae non cognos-

nuspian nec aperte dictum, neque obscure insinuatum reperitur. Deus praeterea in adversariorum hypothesi tot indulset adulteria, quot nuptiae a repudiata uxore initae fuissent, quod a Dei sanctitate abhorret; eo vel magis quod Deus severissimas poenas decreverit in adulteros; in sententia vero, qua de agitur, adulteria *palliat* prope innumera patrata impune fuissent.

Quod si *polluta et abominabilis* declaratur uxor repudiata, quae ad nova transisset vota, praeter quam quod eiusmodi sive pollutio sive abominatio non ethica, sed legalis dici potest, ea respicit, ut diximus, non quidem dimissae uxoris cum alio marito coniunctionem, sed regressum ad pristinum maritum. Revera si iste permissus fuisset regressus, repudium non fuisset nisi fucatum, et additus apertus fuisset ad quamdam veluti commutationem uxorum, quae sane *abominatio coram Domino* (92) foret. Et hac ratione evanescit difficultas ex Deuteromonia atque ex Ieremia petita (93).

Malachiae qui opponitur locus, diversa ratione exponi consuevit; sunt enim qui ipsum faventem potius divortio seu repudio exhibeant quam adversantem. Iuxta hos arguit Deus per prophetam suum Iudaeos, quod *superinducerent* ex alienigenis pellices, et despicerent uxores suas, quas tyrannice ac dure tractabant, eo quod senuerint, venustatemque pristinam amiserint. Hae lacrymis ac fletibus suis ob passam iniuriam templum re-

» cebant, nunquam eis nuntiata fuissent; quod non potest dici, cum iustitia » legis tempore suo observata vitam mereretur aeternam. »

(92) Sic enim allegata verba efferuntur in Hebraica veritate, et in paraphrasi Chaldaica, et in vers. Alex. nec non in vers. Syriaca et Arabica. Ita enim legitur in Hebraico textu *כי-תועבה חוּא לפני יהוה*. Quia *abominatio ipsa ad faciem Domini*. In paraph. Cald. *Quoniam abominatio est coram Domino*. In vers. LXX. *Quoniam abominatio est ante Dominum Deum tuum*. In vers. Syriaca: *Quia abominanda res est coram Domino*. In Arab. *Hoc enim execrabile est in conspectu Dei*. Itaque non ad mulierem, quae alterum maritum duxit, eiusmodi *abominatio* refertur, sed ad eam, quae ad priorem virum regrederetur.

(93) Cf. Drach Op. cit. pag. 50 seqq. ubi plures hanc in rem rabbinorum auctoritates profert.

plebant; quocirca Deus non iam ironice, ut aliqui autumant, sed serio eis indicit, ut si odiosae ipsis redditae uxores esse coeperint, potius per libellum repudii liberas dimittant, quam dure ac tyrannice sub servitute retineant; sicque possint liberae esse, ac, si eis libuerit, ad novas se transferre nuptias. Interim viris comminatur gravissimas poenas ob hanc iniustam cum uxoribus suis agendi rationem (94). Alii vero supposita libelli repudii permissione, contendunt Deum per prophetam Iudaeos arguere ob abusum abnormem huius indulgentiae seu permissionis, uti rabbinorum plerique, ut mox videbimus. In utraque hypothesi seu expositione patet, ex Malachiae textu argui haud posse, libellum repudii *ex se* culpam involvere coram Deo.

Quod vero attinet ad duo loca, quae ex Augustino obiiciuntur, animadvertendum est, S. Doctorem, dum ait, libellum repudii exprobrationem potius fuisse quam approbationem divortii, hoc significare voluisse, per libellum repudii non fuisse infinite *approbatum* divortium, sed solum *permissum* ob duritiam cordis Israelitarum. Quandoquidem causa, ob quam ipse inurit quamdam notam ipsi repudii libello (95), est quodammodo divortii ipsius exprobratio. Et hoc quoad priorem textum; ad alterum vero quod spectat, facilior adhuc responsio suppetit, cum hoc in loco S. Augustinus directe loquatur de polygamia simultanea potius quam de dissolutione coniugii, et tamen ipsam simultaneam polygamiam, quam hic damnat, in eodem capite agnoscit licite a patriarchis frequentatam fuisse.

Neque tandem concedi debet, quod si citra culpam novae iniri poterant nuptiae per libellum repudii, *discrimen* inter coniugium et fornicationem sublatum esse; siquidem qui fornicatur vagam venerem consecratur, quin sollicitus sit aut de prole aut de eius institutione, et quidem id operatur ex arbitrio. Contra vero

(94) Ita Sanctius in hunc loc. ubi diffuse, solide et eleganter rem hanc exponit.

(95) Nam comparat morem hunc cum gentilium consuetudine in dimittendis uxoribus, et refellit eos, qui in lege christiana voluissent hunc eundem morem inducere sub praetextu concessi a Mose libelli repudii.

ex lege Mosaica licet permitteretur uxoris dimissio, id fieri tamen non poterat quacumque ratione, sed gravi ex causa probantibusque iudicibus, et non pro voluntate, sed ex legis praescripto, adeoque perpetuus ille transitus de uxore ad uxorem, quem adversarii dicunt fornicationi simillimum, ex legis abusu ad summum, non autem ex ipsa lege dimanasset.

Itaque divortium in lege Mosaica Dei auctoritate ita erat permissum, ut vere licitum esset. Absit vero quod quis cum Luthero affirmet, Mosis institutum de divortio fuisse *praeceptivum*, absit; nec enim *mandavit* Moyses, sed *permisit* tantummodo dari libellum repudii. Quae quidem permissio ex quadam tolerantia, indulgentia atque accommodatione huius divini legislatoris repeti debet, ratione habita durae indolis Hebraici populi, qui si retinere odiosas uxores coactus fuisset, facile in homicidia aliaque crimina lapsus fuisset. Quidam existimant populum Israeliticum inter Aegyptios commorantem a primaeva morum simplicitate descivisse, uxoresque suas dure ac tyrannice tractare consuevisse, immo et per nefas repudiare ad instar Aegyptiorum. Quapropter Moses indulgit, ut quod prius penes ipsos contra ius et fas obtinuerat, deinceps legali ratione, ut ita dicam, fieret, gravi tamen interveniente causa, non autem ut antea pro arbitrio. Ita quidem, si admittatur, quod alii negant, uti paulo ante diximus, ante Moysen tum apud Hebraeos tum apud alias gentes repudium obtinuisse.

Verum quidquid de hoc sit, quod certo definiri nequit, talem huius legalis permissionis indolem ac spiritum fuisse, vel ipsis Hebraeis persuasum fuit, ut patet ex facto. Nam usque ad captivitatem Babylonicam nullum penitus suppetit exemplum de dato libello repudii, quamvis polygamia passim apud hunc populum obtineret (96). Quinimmo nec ipso captivitatis Babylonicae

(96) Cf. Drach. op. cit. *Du divorce dans la synagogue*, pag. 49. seq. Non propterea inficias ibo fieri fortasse potuisse, ut interdum divortium in tanta saeculorum intercapedine locum obtinuerit, prout innuitur Is. 50. et Jerem 5. Unum illud exploratum est eiusmodi exempla aut nunquam aut rarissime per id temporis occurrere. Cf. Seldenum *Uxor Hebraea* lib. III. cap. 19.

tempore certo constat repudia facta fuisse. Nam quae leguntur Esdrae lib. I. cap. IX. et X. evincunt quidem alienigenas a Iudaeis ductas fuisse, non autem repudiatas fuisse seu expulsas uxores Israeliticas.

Adeoque nonnisi serioribus Iudaicae reipublicae temporibus, quum Iudaei moribus corruptissimis se foedassent, coeptum est frequentari divortium, et agitata est quaestio de intelligentia legis Mosaicae circa hunc articulum Deuteronomii. Progressus vero adeo est Hillel cum schola sua, ut effutiret quavis vel levisima ac futilissima causa intercedente licitum fuisse dimittere propriam uxorem aliamque ducere (97). Caeterum divortium non modo non fuisse praeeptum, sed solum aegre permissum constat etiam ex sensu traditionali ipsius Synagogae, quae declaravit *virum odibilem coram Deo*, qui permissione divortii fultus propriam uxorem dimitteret (98); constat insuper ex eo quod illustriores rabbini Yarchi, Aben Ezra, Samuel Yaphè, aliique bene multi qui verba Malachiae II. ut nuper inuimus, de divortio intellexerunt, ad unum omnes tanquam Deo invisum traducant, qui facit divortium (99). Idipsum quoque non obscure colligitur ex omnibus conditionibus iuridicis, quae ad libellum hunc repudii conscribendum et tradendum coram testibus in manu uxoris repudiandae requirebantur. Eo nimirum consilio tot condiciones

(97) In Thalmude tract. *Ghittin* seu *De divortii* cap. IX. §. 10. et *Sota* seu *De adultera* fol. 4. Item *Bammidbar Rabbà* IX. ad Num. V. 50. de Hillel schola haec referuntur: « Schola Hillel dicit: etiamsi combusserit decoctum » eius, sicut scriptum est: si invenerit in ea harvat dabar nuditatem rei. R. » Akibibà dicit: etiamsi illa pulchriorem invenerit aliam, ut scriptum est, si » non invenerit gratiam in oculis eius. » Huic laxae interpretationi cui libenter populus ille degener animum adiciebat sese opposuit Schammai cum schola sua coarctans divortii facultatem ad graves causas, utpote severioris disciplinae cultor. Nonnulli censent hunc quem Iosephus Flavius *Archaeolog.* lib. XIV. c. 9. n. 5-5. et lib. XV. c. 1. §. 1. *Sammeam* vocat, ac veluti severum disciplinae censorem ab Herode in pretio habitum, et tanquam prophetam describit, eundem fuisse ac Simeonem de quo Luc. II. 75.

(98) Thalm. tract. *Ghittin* fol. ult. b.

(99) Apud Drach. op. cit. pag. 29 seqq. qui plurimorum rabbinorum testimonia allegat.

appositae erant, ut maritus non ex primo impetu ageret, sed ad saniora consilia se recipere posset, dum temporis mora satis longa insumeretur, ut iuridicae conditiones omnes expererentur (100). Demum ex eo pariter constat, quod soli viro tribueretur facultas dandi libellum repudii, mulieri, autem haec denegaretur, adeo ut non nisi sub extremis reipublicae temporibus

(100) Formulam penes Iudaeos receptam, et qua, ubi ipsis divortium permittitur, adhuc utuntur, inter caeteros exhibet Bonfrerius his expressam verbis: « In quarto sabbati, in duodecima mensis Tisri, anno a creatione mundi quatermillesimo centesimo tertio, in urbe Babylonis, ego Rabbi » Simeon, filius Rabbi Sadoc, filii Rabbi Aman, filii Rabbi Daniel, » sponte mea, et ex animo, citra ullam coactionem, a me dimitto ac » repudio Rachel, filiam Rabbi Abraham, filii Rabbi Ioseph, filii Rabbi Salomonis, et concedo ei licentiam et potestatem, ut pro libito suo abeat quo voluerit, ducique possit ab omni viro, ne eam quisquam prohibere praesumat. » In cuius rei testimonium dedi ei hunc librum repudii, et schedam dimissionis atque signaculum divortii iuxta constitutionem Moysi et Israel, praesentibus testibus infra scriptis. »

Decem porro erant caerimoniae in hoc negotio servandae. 1. ut uxor nusquam discederet nisi volente marito et accepta ab eo potestate; quam potestatem maritus se facere etiam in libello exprimebat; 2. ut libellus in manu uxoris traderetur; 3. ut adscriberentur ut minimum duorum testium nomina; 4. ut exprimerentur tres generationes viri totidemque mulieris, ut in libelli formula expressum est, licet alii velint sufficere si una hinc inde generatio exprimeretur; 5. ut scriberetur libellus rotundis litteris, distinctis, atque perspicuis, ita ut una aliam non attingeret, ne quod scripturae vitium irreperet; 6. ut si inter scribendum aliquo actu atramenti in membranam decidisset guttula, libellus auctoritatem non haberet, aliusque denuo scriberetur, 7. ut in libello nullum rasurae vestigium appareret, ne suspectus esset vitii, 8. ut membrana longior esset quam latior 9. ut omnes testes qui aderant suum quisque sigillum imprimeret; 10. ut maritus diceret: *accipe libellum repudii et esto a me abiecta et cuicumque marito permissa.*

Cf. etiam hoc de argumento Brouwer *De iure connub.* lib. II. c. 50. qui recensitis conditionibus addit: « Haec et alia plura divertenti Iudaeo observanda » fuere, quae omnia si recensenda forent, integrum occuparent librum, ut » scribit Buxtorffus. Scilicet cum minimas ab causas divortia admiserint, » tamen divertendi adeo difficilem voluerunt Rabbini, ut ab iis ob moras, » molestias, sumptus et difficultates detererentur mariti; simulque dum haec » omnia rite parantur, ut interea ex amicorum intercessione, subsideret et » mitigaretur mariti iracundia, et divortii loco sequeretur potius redintegratio coniugalis amoris. »

effrontes mulieres Iudaeae inventae sint, quae Romanas imitantes ausae fuerint maritis libellum dare repudii (101).

Ex his omnibus patet eiusmodi constitutionem Mosaicam non fuisse praeceptivam, sed tantum permissivam, ac per eam divinitus dispensationem datam fuisse primaevae legi indissolubilitatis a Deo ipso constitutae in nuptiarum institutione inter protoparentes.

ARTICULUS III. — Quaestio expenditur an et quomodo perfecta indissolubilitas, quae ex lege evangelica propria est Matrimonii christiani, deducenda sit e ratione sacramenti.

Apud theologos omnes catholicos ratum fixumque est in lege evangelica ita indissolubile esse coniugium, ut, semel ac consummatum fuerit, nunquam possit dissolvi. At si tantae firmitatis ratio quaeratur, non una est theologorum sententia. Qui ex solo etiam iure naturae matrimonii indissolubilitatem probari omnino contendunt, ut supra diximus, ii putant sacramenti rationem vix aliquid addere posse nativae indissolubilitati; alii eam potius deducunt ex praecepto positivo tum Dei, qui matrimonium ab initio ea lege instituit, tum Christi, qui illud ad pristinam severitatem restituit; alii denique ex eo quod matrimonium christianum ad dignitatem sacramenti evectum sit, et peculiari quodam modo unionem Verbi cum humanitate, et Christi cum Ecclesia significet.

Nobis nunc disserendum tantum est de hac tertia sententia, circa quam vix dici potest quanta in ea proponenda sit opinionum varietas. Quidam enim maxime insistunt rationi veri et proprii sacramenti novae legis, quae propria est matrimonii christiani; alii sacramenti nomen etiam laxius usurpant atque insistunt illi significationi, quam diximus, de Christi unione; quae quidem significatio aliquo modo inest matrimonio, etiam cum non est sacramentum, prout fuerunt coniugia inita ante Christi adventum, et etiamnum coniugia infidelium; praeterea

(101) Salome et Herodias a Iosepho Flavio *Archaeolog.* lib. XV. c. 7 n. 10 et ib. XVIII. c. 5. n. 4. primae inter Iudaeos foeminae perhibentur, quae contra maiorum consuetudinem, immo et legem ipsam libellum repudii maritis tradiderint.